

Лекція №: 17. Історія релігії і церкви в Україні

План

1. Перший етап – існування єдиної Київської митрополії.
2. Другий етап - період розпаду єдиної Київської митрополії.
3. Третій етап – період становлення самобутньої Української Православної Церкви.
4. Четвертий період - період глибокої кризи і розколу Православної Церкви в Україні.
5. П'ятий етап - відродження самостійної Православної Церкви в Україні.
6. Шостий етап - історія Руської Православної Церкви.
7. Сьомий етап в історії Православної Церкви в Україні.

1. Перший етап – існування єдиної Київської митрополії

Перший етап – існування єдиної Київської митрополії – охоплює період із середини X — до середини XIII ст

Історія Православної Церкви на Русі починається з формування власної церковної організації - Київської митрополії на чолі з митрополитом. Досить правдоподібним виглядає припущення, що основи церковної організації на Русі були закладені ще в IX ст., хоча в роки правління князів-язичників вона змушена була функціонувати на напівлегальному становищі. Князі Володимир I Святославич і Ярослав Мудрий (1019—1054) тільки додали їй завершеності і розширили її межі. Під владу митрополита Київського потрапила величезна територія від Чорного моря напівднідо Білого моря на півночі.

У канонічному відношенні Православна Церква в Древній Русі довгий час перебувала в залежності від Константинопольської патріархії. У той час влада константинопольського патріарха на землях давньоруської держави обмежувалася тільки:

Правом благословляти й поставляти митрополитів на кафедру.

Правом змін щодо перенесення кафедри митрополита в інше місто або заснування іншої митрополичої кафедри.

Правом суду над митрополитом внаслідок скарг і звинувачень, правом перегляду рішень митрополичого суду.

Правом розв'язання релігійно-обрядових розбіжностей й видання патріарших послань до Церкви.

Правом надання ставропігії (монастирям та братствам), тобто безпосереднього підпорядкування патріарху.

Правом архіпастирської візитації Київської митрополії особисто патріархом або делегування чи призначення патріархом своїх екзархів.

Київська Церква була розділена в 992 р. на єпархії. Спочатку єпархій було шість: у Києві, Новгороді, Чернігові, Ростові, Володимирі- Вол инському і Білгороді. До середини XIII ст. єпархій стало 15. їхні межі збігалися з кордонами удільних князівств.

Піднесення землі захищало і її єпархію: у 1165 р. Великий Новгород виклопотав своєму єпископу титул архієпископа—тоді ще перший і єдиний на Русі.

Єпархіальні єпископи залежали від митрополита часто просто номінально, влада митрополита обмежувалася майже тільки поставленням єпископів на єпархії, і митрополит практично не втручався в їхні справи. Але удільні князі вважали й цю номінальну залежність важкою. Князі і жителі уділів намагалися обмежити владу митрополита в призначенні своїх єпископів. І якщо митрополит не запитував згоди князя і народу на кандидатуру нового єпископа, князь міг його і не прийняти.

Вже у XII ст. стало загальним звичаєм поставляти єпископів тільки після обрання князями і народом. У князівських містах вирішальний голос при обранні єпископа належав князям. У Новгороді єпископ обирався на вічі. У виборах брали участь: князь, духовництво і народ. У спірних випадках вдавалися до жеребкування. Обранця посилали до Києва для висвячення. Воля князя і народу (або віча в Новгороді) могла бути й причиною вигнання єпископа навіть без церковного суду.

Київські митрополити, як уже говорилося, призначалися з Константинополя, і так тривало до монголо-татарської навали. З більш як 20 київських митрополитів з 988 по 1240 рр. тільки двоє були русичами, поставленими без благословення константинопольського патріарха. Як видно, уже тоді руські князі думали про можливість мати незалежну від Константинополя Церкву.

Першим був митрополит Іларіон, обраний на київську кафедру в 1051 р. при князі Ярославі Мудрому. До свого обрання він був настоятелем церкви св. Апостолів у князівському селі Берестові поблизу Києва. Ще будучи священиком, він написав "Слово про Закон і Благодать", що стало класикою давньоруської літератури. Дуже скупо розповідають письмові джерела про його спосіб життя: "Іларіон, муж благий, і книжник, і пісник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині старий монастир Печерський, і тут молитву діяв... і викопав він тут печерку малу, двохсаженну, і, приходячи з Берестового, одспівував [церковні] часи і молився тут Богу потай" ("Повість минулих літ", 1051 р.). Проте, як він керував Церквою, відомостей не збереглося, але саме при ньому був заснований Києво-Печерський монастир. Існує церковний переказ про те, що після позбавлення кафедри він прийняв чернечу схиму.

Другий після Іларіона випадок поставлення митрополита з русичів відбувся в 1147 р. за великого київського князя Ізяслава Мстиславовича

У 1145 р. київський митрополит Михайло віддалився на спокій у Візантію, втомившись від міжусобних князівських чвар. Поставлення нового київського митрополита затримувалося, очевидно, через безлад у Константинопольській Церкві. Два роки Київ лишався без глави Церкви. Тоді князь Ізяслав Мстиславич у 1147 р. скликав собор єпископів Київської Церкви (були присутні 9 архієреїв) і запропонував свого кандидата - Климента (Клима) Смолятича. Кращого вибору не можна було зробити. Високого духу чернець, схимник-затворник, людина величезного розуму й освіченості, філософ, яких, за словами літопису, "у Руській землі не було". Троє єпископів-греків виступили проти його обрання, але Климент усе-таки більшістю голосів був обраний.

У цей час у Київській Русі йшла запекла міжусобна боротьба за київський престол, оскільки великий київський князь вважався верховним правителем Русі. І весь цей час константинопольський патріарх не затверджував Климента. Кілька разів при черговій

зміні князівської влади митрополит Климент видалявся з київської митрополичої кафедри і повертався на неї знову.

Нарешті, після прибуття на Русь з Константинополя новопоставленого митрополита Іоанна IV, Клименту Смолятичудовелося обмежитися епархіальним архієрейством. Після цього з Константинопольською патріархією відновилися нормальні відносини. Проте відтоді патріархи почали рахуватися з думкою великого київського князя при поставленні митрополитів.

Поza як на Русі християнство було введено за допомогою держави, то самостійно воно себе утримати не могло. Тому вище духовництво Київської Церкви спочатку утримувалося за рахунок державного забезпечення — десятини від князівських доходів.

У "Повісті минулих літ" розповідається, як князь Володимир дарував десятину київському Богородичному храму (Десятинній церкві): "Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десятю частину" (996 р.). Безперечно, що десятину одержував і всі інші епархії древньої руської Церкви.

Крім десятини, митрополити й єпископи мали й інші джерела доходів: мита з торговельних мір і вагів, судні мита — з церковного суду; "ставленні" — за поставлення в клір; прибутки з нерухомого майна (землі), Князівські устами надавали духовництву різні права, звільнення від світського суду, служби і податків. Скарбниця архієреїв, монастирів і церков мала важливе громадське значення. Навколо соборів, церков і монастирів зосереджувалася суспільна добродійність, за їхній рахунок утримувалися лікарні, богадільні, школи.

Кожен єпископ справами своєї епархії керував цілком самостійно, за допомогою своїх намісників з духовних осіб, свого "кліросу", або соборних священиків, що утворювали при ньому постійну кафедральну раду, і світських десятильників по різних епархіальних округах, що завідували головним чином архієрейськими зборами з округів. Єпископ вже через свою виборність змушений був брати участь і в цивільному керуванні, і в політичних інтригах. Він приймав нового князя і робив обряд його посадження на "стіл" (престол) того або іншого князівства; у князівській думі єпископ вважався першим радником.

Нижче духовництво мало менш привілейоване і забезпечене становище. Утримання своє воно одержувало переважно від доходів із проведення служб на прохання мирян. Іноді про матеріальне утримання духовництва піклувалися торговельні і ремісничі професійні союзи (братства).

Осередком християнського життя були монастирі. Спочатку монастирі будувалися в самих містах або на їх околицях. Ставили монастирі князі, будували і бояри. Першим таким монастирем, був Києво-Печерський, заснований святими Антонієм (пом. 1073 р.) і Феодосієм (1074 р.). П реподобний Феодосій вважається засновником монастирського життя на Русі.

пізніше за висотою й чистотою чернечого життя Києво-Печерський монастир залишався першим серед руських монастирів. Уже в останній чверті XI ст., за твердженням "Києво-Печерського патерика", число монахів у ньому досягло 180, надалі зросло ще більше. Він був невичерпним джерелом для поставлення ігуменів і справжньою школою архієреїв. За 150 років більше як 50 його ченців прийняли єпископський сан. Києво-Печерських ченців можна було зустріти у всіх куточках руської землі. Слідом за Києво-Печерським

монастирем виникли нові обителі. У Києві до кінця XII ст. їх налічувалося не менше 17, у Смоленську—5, у Чернігові—4, у Галицькому князівстві — 3 монастирі.

2. Другий етап - період розпаду єдиної Київської митрополії

Другий етап в історії Православної Церкви в Україні (XIV—середина XV ст.) — період розпаду єдиної Київської митрополії. Він пов'язаний з роздрібненістю колись єдиної держави - Київської Русі — на окремі самостійні князівства. Ці князівства виявилися неспроможними протистояти монголо-татарській навалі (середина XIII ст.), були сплюндровані й упродовж двох з половиною століть сплачували важку данину монголо-татарам. З XIV ст. на території колишньої Київської Русі новим центром, який стрімко зміцнював свою могутність, стало Московське князівство. Українські ж землі ввійшли до складу сусідів — Польського королівства та Великого князівства Литовського.

У цей період в межах колишньої митрополії фактично діяли одразу три митрополити - у Москві, Галичі й Києві. Кілька разів з'являвся й окремий литовський митрополит, який також титулував себе Київським. Поділ єдиної митрополії пояснювався виключно політичними мотивами—кожна з держав, що не завжди перебувала одна з одною в дружніх стосунках, прагнула зосередити в своїх руках духовну владу над місцевим населенням. Вони здійснювали тиск на константинопольського патріарха з вимогою створити окрему митрополію або поставити на чолі вже існуючої власного кандидата.

Митрополича кафедра (резиденція) у Москві з'явилася з 1325 р., після її перенесення з Києва, що так й не оправився після розорення. Офіційної згоди на це з боку константинопольського патріарха не було. Глава московської кафедри мав титул "митрополита Київського і всієї Русі", хоча Київ належав до Литовського князівства.

Близько 1303 р. утворилася Галицька митрополія у складі п'яти епархій в західноукраїнських землях. Кілька разів вона скасовувалася і відновлювалася, доки в 1415 р. офіційно не стала намісництвом Київського митрополита, який з того часу став титулуватися митрополитом Києва і Галича.

Власне Київським митрополитом був проголошений у 1352 р. Феодорит, хоча в Москві сидів митрополит Феогност (також з титулом "Київський"). Кілька разів влада над усіма частинами Київської митрополії зосереджувалася в одних руках (наприклад, за митрополита Фотія у 1420— 1431 рр.).

Упродовж усього часу поділу єдиної Київської митрополії Москва прагнула з одного боку, не допустити існування окремої митрополії в Литві, а з другого, - до розриву з Константинополем і отримання повної автокефалії (самостійності). У 1448 р. собор єпископів у Москві поставив свого першого власного митрополита, зробивши це без дозволу константинопольського патріарха. Цей митрополит був останнім, хто носив титул "Київський і всієї Русі", наступний митрополит уже називався "Московським і всієї Русі". Фактично це означало проголошення московською митрополією своєї автокефалії. Канонічне оформлення її статусу відбулося майже через півтора століття. У 1589 р. Московська Церква оголосила про свій патріарший устрій, обрала власного патріарха, примусивши прибулого з візитом константинопольського патріарха Єремію II дати на це свою формальну згоду.

На противагу автокефалії московської митрополії з 1458 р. відновлюється й значення митрополичої кафедри в Києві, де з'являється митрополит Григорій Болгарин (1458— 1473), визнаний і константинопольським патріархом, і Папою Римським, і сеймом

Великого князівства Литовського. Під його юрисдикцією опинилися 9 єпархій на власне українсько-білоруських землях—Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Пінська і Турівська, Володимиро-Брестська, Луцько-Острозька, Холмська, Галицька, Перемиська.

Так відбувся поділ давньої Київської Церкви й утворення двох незалежних Церков — Московської (Руської) і Київської (Української).

3. Третій етап – період становлення самобутньої Української Православної Церкви

Третій етап в історії Православної Церкви в Україні (1468—1596) – період становлення самобутньої Української Православної Церкви

Характерною особливістю Української Православної Церкви була соборноправність — участь мирян у церковних справах. Вона виявлялася:

- В обов'язковій виборності всіх церковних ієрархів за участі світських представників: митрополита обирав помісний собор, єпископа — собор єпископів (архієрейський собор), священника — парафія. Такий порядок формально зберігався до кінця XVII ст., але вже з середини XVI ст. соборне обрання митрополитів і архієреїв почало поступово замінюватися великокнязівським і королівським призначенням, а іноді й простою купівлею вищих церковних посад.
- В колегіальності прийняття важливих рішень на помісних особливо архієрейських соборах, що мали збиратися раз на рік — у першу неділю Великого посту. Участь світських делегатів на таких соборах, передусім знатних і впливових шляхтичів, надавало рішенням таких соборів значимості й авторитету як в очах простих віруючих, так і в очах державної влади.
- У діяльності своєрідних органів єпархіального управління Української Православної Церкви — кршосів (від грецьк. κληρος, -духівництво)—рад при єпископах і митрополиті із священників кафедрального міста й найповажніших представників нижчого єпархіального духовенства. Представники крил осі п також брали участь в адміністративному управлінні єпархією й виконували функції єпархіального суду, до компетенції якого входили справи про розлучення, перелюб, заповіти, образи нижчого духовенства тощо. Ані єпископ, ані сам митрополит не мали права втручатися в фінансові справи і прибутки крилошан.

В останню чверть XVI ст. помітну роль у церковному житті стали відігравати братства, релігійні, суспільно-політичні і культурно-освітні організації українських міщан, деякі з них мали право ставропігії.

Київська митрополія в цей час перебувала в юрисдикції константинопольського патріарха. Залежність була номінальною: патріарх надсилав своє благословення обраному митрополиту. Місцем перебування київського митрополита були Новогрудок і тодішня столиця Великого князівства Литовського — місто Вільно (Вільнюс). У богослужінні Українська Православна Церква використовувала церковнослов'янську мову з українською вимовою.

Сила й впливовість Православної Церкви в Литовсько-Руській державі були дуже вагомими, оскільки переважна більшість її населення сповідала православ'я з моменту хрещення Русі, а решта прийняли християнську віру через кілька століть. Правлячі кола Великого

князівства Литовського проводили політику релігійної толерантності до різних вір. Вищі керівники Православної Церкви запрошувалися до великокнязівських рад і сеймів.

4. Четвертий період - період глибокої кризи і розколу Православної Церкви в Україні

Четвертий період (1596—1620) можна назвати періодом глибокої кризи і розколу Православної Церкви в Україні

Занепад Православної Церкви був обумовлений остаточним об'єднанням Великого князівства Литовського й Польського королівства за Люблінською унією 1569 р. в єдину державу — Річ Посполиту, де панівні позиції належали Римо-Католицькій Церкві. Всупереч тому, що в країні законодавчо декларувалася свобода й рівність віросповідань, підтиском католицизму, зокрема впливового чернечого ордену єзуїтів, Православна Церква почала швидко втрачати свої позиції.

Криза Української Православної Церкви поглиблювалася двома причинами. З одного боку, Українська Церква не мала зовнішньої підтримки: влада Константинополя була номінальною, крім того, в цей час Константинополь був столицею ісламської держави — Османської імперії, в якій патріарх як духовний наставник усіх православних християн перебував в жалюгідному становищі. З другого боку, в Речі Посполитій беззаперечно право на державні посади мали тільки католики. Це призвело до масового переходу української шляхти до католицизму та її полонізації. Еліта народу, який не мав власної державності, замість боротьби за незалежність обрала службу завойовникам. У зв'язку з цим, можна згадати нащадків Рюриковичів і Гедеміновичів: князів Вишневецьких, Збараських, Корятівичів, Немировичів, Потоцьких, Ходкевичів, Чарторийських, Шенглицьких, десятки інших.

У такій ситуації українське православне духовництво постало перед складним вибором: як врятувати національно-релігійну самобутність народу, як припинити латинізацію і полонізацію? У принципі, вибір міг бути лише один, і саме його зробила ініціативна група в складі єпископів Кирила Терлецького, Іпатія Потія і митрополита Михайла Рогози. Вони вирішили закликати духовництво і віруючих до унії з Римом за умов збереження східного (православного) обряду і зрівняння в правах з католицьким духовництвом. Папа Римський підтримав цю ідею і дав на це свою згоду. Але унію не прийняли народ і рядове духовництво. Противників унії очолив князь Костянтин Острозький, який назвав уніатів зрадниками і закликав до боротьби з ними.

Щоб офіційно впровадити унію і припинити багаторічні суперечки, було вирішено скликати Помісний Собор. У жовтні 1596 р. у Бресті зібралися представники Католицької Церкви, уніати й православні. Єдиного Собору не відбулося. Католики й уніати зібралися разом, а православні — окремо від них. Один Собор проголосив утворення Української Греко-Католицької Церкви й наклав анафему на Собор православних, а другий — не визнав унії і наклав анафему на католиків і уніатів.

За умовами унії, Українська Православна Церква визнавала верховну владу Папи Римського, натомість зберігала особливості віровчення, культу й богослужіння; католицьке й уніатське духовництво урі внювалося в правах.

У таких драматичних умовах 6 жовтня 1596 р. виникла Українська Греко-Католицька Церква, що діє на українських землях дотепер.

Українська Православна Церква після Брестської унії залишилася без своїх ієрархів, які перейшли на унію, і почала швидко занепадати. На боці православ'я залишились єпископи Львівський і Перемиський, найбільші монастирі, в тому числі Києво-Печерська лавра, а також братства.

5. П'ятий етап - відродження самостійної Православної Церкви в Україні

П'ятий етап (1620-1686) — етап короточасного відродження самостійної Православної Церкви в Україні

Саме в цей найдраматичніший момент в її історії Православна Церква отримала малу, але могутню підтримку з боку українського козацтва, яке в ті роки очолювала видатна особистість— гетьман Сагайдачний. Гетьман домогся того, що Єрусалимський патріарх Феофан, з дозволу вселенського (константинопольського) патріарха Тимофія, у 1620 р., проїжджаючи через Київ, висвятив для православних нового митрополита Іова Борецького і шістьох єпископів.

За кілька десятиліть до початку Визвольної війни Українській Православній Церкві в цілому вдалося розв'язати найболючіші й насущні проблеми, що постали перед нею. Вона модернізувала й уніфікувала богослужбову практику (1629 р. - прийнято "Служебник"; 1641 р. - Собор східних патріархів в Ясах схвалив Катехізіс, "Сповідання православної віри"; 1646 р. - уведено новий Требник), зміцнила внутрішню церковну дисципліну, завдяки активній просвітницькій діяльності поглибила свій вплив в народі. Усі ці успіхи тісно пов'язані з іменем митрополита Петра Могили (1632-1647).

Митрополит Петро Могила (1632-1647)

Таким чином, Українська Православна Церква вистояла, і в період визвольної боротьби українського народу в XVII ст. саме вона була основною твердиною українського національного руху і самосвідомості.

Становите Української Православної Церкви змінилося після 1654 р., коли Україна проголосила про свій перехід під владу Московської держави. Московську патріархію не влаштовувало існування незалежної Київської митрополії. Постійний тиск Москви ("Третього Риму", яким вона себе вважала) на Константинополь з приводу Української Церкви закінчився тим, що 1685 р. обраний київським митрополитом Гедеон—Святополк Четвертинський присягнув на вірність московському патріарху. А у 1686 р. константинопольський патріарх Діонісій під тиском Москви і турецьких візирів, через політичну кон'юнктуру тимчасово зацікавлених в мирі з нею змушений був надати Українській Церкві відпускну грамоту. Натомість від царських послів він отримав щедрий дарунок — 200 червонців і "три сорока" (120) соболів^{*83}

6. Шостий етап - історія Руської Православної Церкви

Шостий етап (1686—1919) історії Української Православної Церкви нерозривно пов'язаний з історією Руської Православної Церкви

У середині XIX ст. національно-демократична громадськість України знову починає ставити питання щодо автокефалії Православної Церкви в Україні. Йдеться насамперед про діячів Кирило-Мефодіївського братства, програма якого передбачала утворення "нової творчої живої братерської Церкви". Цей рух проявився і в роки першої російської революції, коли Руська Православна Церква вже перебувала в стані внутрішньої кризи.

7. Сьомий етап в історії Православної Церкви в Україні

Сьомий етап в історії Православної Церкви в Україні (1920-і – кінець 1980-х рр.) починається з відродження Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), яке припадає лише на роки національно-демократичної революції і Громадянської війни. Серед віруючих у цей час отримують популярність ідеї демократизації і національного відновлення церковного життя. 1 січня 1919 р. уряд УНР видав декрет, яким проголошувалася автокефалія Української Церкви.

Цього року організуються українські православні парафії, що об'єднуються у Всеукраїнський союз православних парафій під керівництвом Всеукраїнської православної церковної Ради (ВПЦР). У травні 1920 року на пленумі ВПЦР була проголошена автокефалія Православної Церкви в Україні.

У зв'язку з відсутністю власного єпископату (жоден з російських єпископів, що перебував в Україні, не погодився очолити Українську Церкву) ВПЦР скликає в Києві в жовтні 1921 р. Всеукраїнський Православний Церковний Собор. На ньому було соборно обрано і висвячено руками всіх присутніх на митрополита Київського і всієї України протоієрея Василя Липківського (1864 - 1937). Оскільки це було зроблено з порушенням канонів Православної Церкви (єпископа рукопокл адають два або три єпископи), УАПЦ не була і не могла бути визнаною іншими Православними Церквами світу.

Собор УАПЦ дав потужний імпульс активному процесу утворення церковних структур. У цей час організуються богословські курси, гуртки й братства, видається періодична

література, ведеться активна місіонерська діяльність у місцях компактного розселення українців. Богослужбові тексти активно перекладаються з церковнослов'янської на українську мову. В часи розквіту ця Церква налічувала 30 єпископів, 2000 приходів, до 6 млн вірних.

Становище Православної Церкви докорінно змінилося в Україні, як і в Радянському Союзі в цілому, після встановлення Радянської влади. Юридичною основою взаємовідносин між Радянською владою і Церквою став Декрет Раднаркому "Про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви", майже без змін ратифікований більшовицьким урядом України 19 січня 1919 р. Комуністичний режим, заснований на диктатурі правлячої партії, не міг поставити собі за мету поступове обмеження впливу, витіснення й у перспективі — викорінення релігії. Але у 1920-ті рр. основні зусилля у боротьбі з релігією Радянська держава зосередила на панівній для колишнього самодержавного ладу РПЦ з метою її упокорення і доведення до стану так званого "лояльного ставлення до Радянської влади". Для досягнення цієї мети використовувалися різноманітні заходи: від обмежень у світській і врелігійній діяльності, до провокування розколу у православ'ї, утворення кількох ворогуючих між собою Церков. УАПЦсамим фактом свого існування якраз відповідала цьому завданню.

Однак під духовним проводом УАПЦ перебувала в найкращому разі чверть чи третина православних українців. Переважна більшість віруючих українців продовжувала перебувати в офіційній Руській Православній Церкві. Після смерті патріарха Московського і всієї Русі Тихона (Белавіна) (1865—1925), який очолював РПЦ з 1918 р., керівництво Руською Православною Церквою перебрав на себе заступник місцеблюстителя патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський). У своїй Декларації 1927 р. митрополит Сергій від імені Церкви заявив про свою лояльність до Радянської влади з погляду цивільного, без жодних поступок щодо віри. За ним пішла переважна більшість українського духовенства і віруючих. Річ у тому, що не тільки завзятих ворогів, а й щирих сим патиків самостійності Православної Церкви в Україні відлякували занадто радикальні заклики УАПЦ до її "реформування" — на кшталт гасла змінити "єпископсько-самодержавний устрій Церкви" устроєм "церковно-соборноправним".

У 1927 р. на Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі на вимогу комуністичної влади було переобрано главу Церкви. Новим митрополитом став Микола Борецький. Натомість першому керівнику УАПЦВ. Липківському призначили пенсію розміром 50 крб. 1930 р. після встановлення одноосібної диктатури Сталіна і початку відкритих масових політичних репресій УАПЦ припинила свою діяльність як "символ національно-політичної петлюрівської самостійності" (у зв'язку із сумнозвісним процесом "Спілки визволення України"). Комуністи небезпідставно вважали, що незалежна Церква приховує в собі думку і про незалежність держави. Під тиском сталінського режиму зібрання кількох єпископів і 40 священників УАПЦ оголосило себе "надзвичайним церковним Собором". Собор виніс ухвалу про самоліквідацію своєї організації. У 30—х рр. більшість єпископів і значна кількість священників і активних мирян УАПЦ були репресовані.

З 1930 до 1943 рр. у Радянському Союзі здійснювалася масова атака на релігію. Спочатку законодавчо обмежили діяльність релігійних організацій — задоволенням релігійних потреб віруючих у молитовних будинках (тобто культом). Місіонерську діяльність і релігійну пропаганду заборонили. Священнослужителі могли діяти тільки у культових спорудах і помешканнях віруючих. Під заборони підпали матеріальна допомога одновірцям, створення громадських кас, кооперативів, виробничих артілей і комун,

проведення зборів для дітей, юнацтва, жінок. Не можна було мати біблійні, літературні, трудові товариства, гуртки, групи.

Надалі становище релігії в СРСР, у Радянській Україні продовжувало швидко погіршуватись. У 1937 р. ЦК ВКП (б) спеціальним рішенням проголосив "безбожну п'ятирічку". До кінця 1937 р. в СРСР мали бути ліквідовані всі конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Остаточне "викорчовування" релігії проводилося у кількох напрямках - закриття діючих церков (понад 8 тис.) і знищення предметів культу, економічний і моральний тиск на православне духовенство (більше 2 тис. священників змушені були зрестися сану тільки у 1929-1930 рр.), пізніше - відкриті репресії. Загалом за перші 45 років Радянської влади загинуло (було розстріляно і померло в концтаборах) не менше 50 тис. священнослужителів. Наприкінці 1936 р. в Україні, де ще на початку 1920-х рр. храми існували майже в кожному селі, діяло менше 1/10 церковних і молитовних споруд від їхньої дореволюційної кількості. Жодної православної церкви не залишалося на початку 1940-х рр. у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській областях, по одній — у Полтавській, Луганській, Харківській. Із 1710 храмів Київської області за призначенням використовувалися лише 2, із 23 монастирів—жодного, із 1435 священників продовжували відправляти богослужіння лише 3. В Україні не залишилося жодного єпископа.

На західноукраїнських землях, що перейшли до Польщі після Ризької мирної угоди 1921 р., з 1924 р. також діяла власна Православна Церква — ПАПЦ (Польська Автокефальна Православна Церква), що об'єднувала православних українців і білорусів. Константинопольський патріарх Григорій VII визнав цю Церкву і дарував їй автокефалію (13 листопада 1924 р.).

Починаючи з 1943 р., Й. Сталін застосовував тактику "відродження Церкви". Він користувався лише певними політичними мотивами (заспокоїти західних союзників). Однак мимоволі Сталін був змушений і перехоплювати ініціативу від німецького окупаційного режиму, з дозволу якого на території СРСР було відновлено роботу понад 7,5 тис. культових споруд. Наприкінці війни в Україні діяло понад 6 тисяч православних і більше 4 тис. греко-католицьких громад. Основою для відновлення автокефальної Церкви в Україні стала ПАПЦ. Українська Автокефальна Православна Церква другого відродження була відновлена на канонічних засадах, єпископи цієї Церкви одержали висвячення від єпископів ПАПЦ. У роки німецької окупації відроджена УАПЦ діяла в багатьох районах України. Її очолював митрополит Полікарп Сікорський.

Однак дуже швидко УАПЦ опинилася в стані катакомбної -такому ж, які громади перших християн у Давньому Римі, аї керівники виїхали за кордон. Там були організовані єпархії УАПЦ, що згодом ввійшли в юрисдикцію вселенського константинопольського патріарха. Віруючі УАПЦ в діаспорі переважно належали до вихідців з Волині і Центральної України. Центр УАПЦ у США знаходиться в місті Саут Бавнд Брук недалеко від Нью-Йорка, УАПЦв Америці має духовну семінарію, бібліотеку, музей, друкарню і близько сотні парафій. У Канаді існує Українська Греко-Православна Церква. Вона також об'єднує близько сотні парафій й готує священнослужителів у Колегії св. Андрія, асоційованої з Манітоським університетом.

Хрущовська "відлига" (1953-1964 рр.) у сфері взаємовідносин із релігією характеризувалася не лібералізацією, як це відбувалось в суспільно-політичному житті, а навпаки — активним проведенням політики войовничого атеїзму. Сам тодішній керівник країни М.С Хрущов обіцяв всім "показати останнього попа по телевізору" в 1970 р. Практично ж ця політика пояснювалася курсом керівництва країни на прискорену

побудову комуністичного, безкласового і безрелігійного суспільства. Основними напрямками політики войовничого атеїзму стали: 1) активізація антирелігійної пропаганди і атеїстичного виховання; 2) ускладнення процедури реєстрації нових громад і водночас спрощення процедури їхнього закриття; 3) скорочення релігійної мережі (культових споруд, монастирів, духовних навчальних закладів і видань). Якщо в 1957 р. в Україні було закрито 10 церков, то в 1960 р.—близько 750! На початок 1961 р. кіл ькість діючих у республіці церков і молитовних будинків зменшилася до 7192, а в 1965 р. їх залишалося 4550. Скорочення провадилося переважно за рахунок сільських парафій, де релігійність була вищою, аніж у містах. В Україні після закриття семінарій у Києві і Луцьку залишився єдиний духовний заклад — православна семінарія в Одесі. Інші конфесії в повоєнний час взагалі не мали своїх навчальних закладів. З монастирів лишилося лише 7 в РП Ц. У 1960 р. було тимчасово закрито навіть Києво-Печерську лавру! Продовжував друкуватися лише один духовний журнал — "Православний вісник". Також в Україну надсилалися "Журнал Московської патріархії" та баптистський "Братський вісник". У країні були закриті всі підприємства з виробництва церковного начиння та атрибутики, яку доводилося завозити з Росії.

У 1970— 1980-і рр. стан Православної Церкви в Україні істотно не змінився. Єдине, що боротьбу з релігією здійснювали не стільки насильницькими засобами, скільки атеїстичною пропагандою та бюрократичними перешкодами. Наприклад віруючі постійно, іноді десятками років, домагалися права на реєстрацію своєї громади. У 1985 р. такі клопотання надійшли тільки від православних із 73 міст України. Жодне з них не було задоволено.

Релігійній ситуації в Україні партійні функціонери приділяли підвищену увагу, оскільки їх непокоїла непропорційна висока питома вага релігійних громад України у загальносоюзному масштабі. Наприклад, у республіці було зареєстровано приблизно половина всіх протестантських громад Радянського Союзу, діяло 40% усіх священнослужителів СРСР, існувало 9 із 16 монастирів Руської Православної Церкви. Політбюро ЦК Компартії України, партійні з'їзди постійно обговорювали релігійну ситуацію в Україні і приймали рішення з метою нейтралізації засобами пропаганди, освіти, науки, правоохоронних органів релігійної діяльності. Про ефективність антирелігійних заходів влади красномовно свідчить такий факт. У 1985 р., коли в СРСР було прочитано понад 1 млн атеїстичних лекцій, в Україні понад 1/4 новонароджених було похрещено.